

MİLLİ MÜCADELE YILLARINDA ELVİYE-İ SELASE VE BATUM

*Mustafa BAKAN**

ÖZET

Elviye-i Selâse Osmanlı döneminde: Kars, Ardahan ve Batum sancaklarından oluşan bölgeye verilen isimdir. Bu bölge 1877-1878 Türk-Rus Savaşı sonrası savaş tazminatı olarak Osmanlı yönetiminden çıkarak 40 yıl boyunca Rus işgali altında kalmıştır. Bu bölge 3 Mart 1918 tarihinde Türkiye ve Sovyet Rusya arasında yapılan Brest-Litovsk Antlaşması ile tekrar anavatanına katılacaktır. Elviye-i Selase Milli Mücadele yıllarında çizilen Misak-ı Milli sınırları içerisinde görülmektedir. Ancak Sovyet-Rusya özellikle Batum'u ilk fırsatta yeniden elde etmek isteyecektir. Batum TBMM Hükümeti ve Sovyet Rusya arasındaki barış görüşmelerinde önemli bir yer tutmuştur. 16 Mart 1921 Moskova antlaşmasıyla Kars, Ardahan Türkiye'de bırakılmak üzere Batum Sovyet-Rusya bırakılmak durumunda kalmıştır. Bu çalışmada Milli Mücadele yıllarında Elviye-i Selase'nin durumu ve Batum'un elden çıkışı incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Batum, Elviye-i Selase, Milli Mücadele

ELVIYE-I SELASE AND BATUM IN THE COURSE OF TURKISH WAR OF INDEPENDANCE

ABSTRACT

Elviye-i Selase is a given name for the area which consists of Kars, Ardahan and Batum under The Ottoman Empire. After The Russo-Turkish War of 1877-1878, this region has remained under the Russian administration during 40 years as the war compensation. This region was joined again to Turkey with the Treaty of Brest- Litovsk which was done between Turkey and Russia. Elviye-i Selase is exist in the boundary of Misak-ı Milli which was formed in the course of Turkish War of Independence. But Soviet Russia had a tendency to get again Batum at the first occasion. Batum had a great

* Dr. , Hitit Üniversitesi.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

importance in the negotiations between Turkish Government and Soviet- Russia. With the Treaty of Moscow 16 March, 1921, Kars and Ardahan were left in Turkey but Turkey had to leave Batum in Russia. In this study, it was examined status of Elviye-i Selase in the course of Turkish War of Independence and to leave of Batum.

Key Words: Batum, Elviye-i Selase, Turkish War of Independence

MAVERA-İ KAFKASYA VE BATUM

Kafkasya, Karadeniz ile Hazar denizi arasında yer alan, uzunluğu 1.100 kilometreyi bulan, genişliği 110–160 kilometre arasında değişen yüksek sıra dağların genel adıdır¹. Eskiden Karadeniz'in kuzeydoğusundan, Hazar Denizi'nin batısındaki Apşeron (Apcheron) Yarımadası'na kadar devam eden dağlık bölgeye, Kafkasya² denilirken; bugün bu isim, Astrahan eyaletinin güneyi ve Don ırmağından başlayarak, Türk ve İran sınırlarına kadar uzanan toprakları içine alan ülkeye verilmektedir³.

Güney Kafkasya, literatürde Maveraya-yı Kafkasya, Transkafkasya, Zakafkasya, Cenübi Kafkasya, Kafkas-ötesi, Kafkas-berisi, Kafkas-ardı gibi farklı isimlerle anılmış olup bu çalışma da Maveraya-yı Kafkasya ismi kullanılmıştır.

Elviye-i Selâse Kars, Ardahan (Oltu, Şenkaya ve Olur dâhil), Batum (Artvin, Ardanuç, Şavşat ve Borçka dâhil) sancaklarından oluşmaktadır.⁴ Maveraya-yı Kafkasya'da Osmanlı hâkimiyeti XVI. yüzyılda kesinleşmiştir⁵.

Halk arasında *93 Harbi* olarak da bilinen 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı Osmanlı Devleti için tam bir yıkım olmuştur. Kafkas cephesinde Ardahan, Doğubayazıt ve Kars, Rusların eline geçmiştir. 3 Mart 1878'de Ayastefanos Antlaşmasına göre, Osmanlı Devleti Rusya'ya harp tazminatı olmak üzere Ardahan,

¹ Ufuk Tavkul, "Tarihi ve Etnik Yapısıyla Kafkasya", Yeni Türkiye, Temmuz-Ağustos 1997, S. 16, s.1895.

² Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul 1979, s. 2.

³ John F. Baddeley, *Ruslar'ın Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, İstanbul 1939, s. 19.

⁴ M.Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi*, s. XVI. Ankara 1976

⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* C. III, Kısım II, Ankara 1977, s. 104-110; Fahrettin Kırzioğlu, "Kars" Mad. *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 6, s. 362.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic

Volume 3/7 Fall 2008

Kars, Batum ve Beyazıt sancakları⁶ ile Dobruca'yı Rusya'ya bırakmayı kabul etmiştir. Böylece Ardahan, Batum ve Doğu Beyazıt'ın terk edilmesi ile Rusya bütün *Mavera-yı Kafkasya*'yı ele geçirdiği gibi, Anadolu için de büyük bir tehlike teşkil ediyordu⁷.

Ancak 13 Haziran 1878 Berlin'de bir kongre toplanarak, bu durum yeniden görüşülmüş, Kars, Ardahan ve Batum Rusya'ya verilerek, Doğu Beyazıt Osmanlı Devletine iade edilmiştir. Kongre sonunda *Mavera-yı Kafkasya* sınırında büyük değişiklikler olmuş, Ruslar Batum'un tarafsız bir liman olacağını taahhüt etmesine rağmen, bir süre sonra burasını müstahkem bir deniz üssü haline çevirmişlerdir.⁸

Osmanlı Devleti 1914 yılında başlayan I.Dünya Savaşında, *Mavera-yı Kafkasya*'da kaybetmiş olduğu topraklarını ele geçirmeyi düşünüyordu. Fakat Kafkas cephesindeki gelişmeler Osmanlılar açısından müspet sonuçlar vermiyordu. Kaldı ki Rusya bu savaşta Kafkasya'yı da geçerek Doğu Anadolu'da geniş ölçüde toprak elde etmişlerdir.⁹

Rusya'nın cephelerdeki bu başarılarına rağmen, iç durumu hiç de iç açıcı değildi. Bu durum Bolşevik Rusya'nın savaşa devam etmeyeceğinin bir göstergesi idi. Nitekim Bolşevikler 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk antlaşmasını imzalayarak I.Dünya Savaşı'ndan çekilmişlerdir. Osmanlı Devleti bu antlaşmadan bir hayli kârlı çıkmış, Doğu Anadolu'da Rus işgalindeki bölgeleri kurtardığı gibi, 93 Harbiyle kaybettiği Elviye-i Selâse'nin de kurtarılması umudu doğmuştur.

Mondros Mütarekesi ve Elviye-i Selâse

Osmanlı Devleti müttefikleri ile birlikte yenik sayıldığı I.Dünya Savaşının sonunda ateşkes için İtilaf Devletlerine başvurmuş ve 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'ni¹⁰ imzalamıştır. “Bu uğursuz belge, bütün Osmanlı tarihinde, görülmemiş bir esaret ve teslim oluş vesikasıdır. Bunu imza etmekle 30 Ekim 1918 günü Osmanlı İmparatorluğu, resmen çökmüştür...”¹¹

⁶ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s. 64–66.

⁷ Enis Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917–1918)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1996, s. XXVI.

⁸ W.E.D. Allen-Paul Muratoff, *Kafkas Harekatı, Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi, 1828-1921*, Ankara 1966, s. 206.

⁹ Kurat, *Rusya Tarihi...*, s. 420-421.

¹⁰ Mütarekenin metninin tamamı için; bak. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, C.I, Ankara 1953, s.519-524

¹¹ F.Kırzioğlu, *Türk İnkılap Tarihi Ders Notları*, Atatürk üniversitesi, Erzurum 1977, s.16

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 3/7 Fall 2008

Mütareke yürürlüğe girdiği andan itibaren, İtilaf Devletleri Türk Milletinin istiklalini elinden almak fırsatını ele geçirdiklerini zannederek, Türk topraklarını işgale başlamışlardır.¹²

Atatürk Büyük Nutkunda o günlerden öyle bahseder:

“ Ordunun elinden silah ve cephaneleri alınmış ve alınmakta... İtilaf Devletleri ateşkes anlaşmasının hükümlerine uymayı gerekli bulmuyorlar. Birer bahane ile İtilaf donanmaları ve askerleri İstanbul’da. Adana ili Fransızlar; Urfa, Maraş, Ayıntap (Gaziantep) İngilizler tarafından işgal edilmiş. Antalya ve Konya’da İtalyan askeri birlikleri, Merzifon ve Samsun’da İngiliz askerleri bulunuyor...”¹³

Bu durum Kafkasya’da elde edilen üstünlüğün yıkılması gibi bir ihtimali de beraberinde getirmektedir. Bunu önlemek için Enver Paşa, Kafkasya’daki Türk kuvvetlerinin Azerbaycan ve Dağıstan ordusu olarak yerinde bırakılmalarını düşünmektedir. Ancak Ahmet İzzet Paşa kabinesi, Brest-Litovsk Antlaşması ile Anavatana kavuşan üç sancağı kurtarabilmek için, üç sancağın dışında kalan Dağıstan ve Azerbaycan’ı ve Batum Antlaşmaları ile alınan Ahıska, Ahılkelek ve Gümrü’nün boşaltılmasına bile karar vermiştir. Hükümet bu politika gereğince; daha mütareke görüşmeleri başlamadan önce Brest-Litovsk Antlaşması ile alınan yerler dışında; 1918 yılı bahar aylarında elde edilen arazinin de boşaltılmasını uygun bulmuştu. Böylece bütün bu bölgeler 5 Aralık 1918’e kadar tahliye edilmiş olacaktı¹⁴. Bu acele ile alınmış kararlar bu bölgede bulunan orduyu ve bölge halkını da zora sokmuştu. Mondros Mütarekesinin 11. maddesinde; İran’ın kuzey batısındaki Osmanlı kuvvetlerinin savaştan önceki sınır gerisine çekilmesi için önceden verilmiş olan emrin derhal yerine getirilmesi istenmektedir. Maverayı Kafkas’ın da önceden tahliyesi emredildiğinden, geriye kalan kısım itilaf devletlerince, bölgedeki durum tetkik edildikten sonra talep edilirse tahliye edilecektir. 15. maddede ise; Bütün demiryollarını Osmanlı Hükümeti’nin kontrolü altında bulunan Güney Kafkasya demiryolları aksamı da dâhil olmak üzere itilaf subayları kontrol etmektedir. Bu maddede Batum’un işgalinden de söz edilmekte olup Osmanlı Hükümeti Batum’un işgaline karşı olmayacaktır denilmektedir¹⁵.

12 Selahattin Tansel, **Mondros’tan Mudanya’ya kadar**, C.I, 2. Baskı, Ankara 1977, s.32

¹³ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk I**, (Bugünkü dille yayına hazırlayan ; Zeynep Korkmaz), Ankara 1984, s.1

¹⁴ **Türk İstiklal Harbi**, C.I. s. 154.

¹⁵ **Türk İstiklal Harbi**, c.1, s. 39-40.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 3/7 Fall 2008

Yeni sadrazam Ahmet İzzet Paşa İtilaf devletleri ile mütareke öncesinde anlaşma zemini oluşturmak amacıyla Kafkasya için bazı kararlar almıştır. Bu konudaki kararlılığını göstermek için 21 Ekim 1918'de Şark Orduları Komutanlığı'na emir vererek, Şark Orduları Grubu, Başmenzil Müfettişliği ve I. Kafkas Kolordusu Karargâhlarının lağvedilerek karargâh personelinin İstanbul'a dönmeleri ve yine İran ve Kafkasya'da bulunan ordular hakkında bazı düzenlemelere gitmiştir.¹⁶

Mondros Mütarekesi'nin¹⁷ üç sancak bölgesini ilgilendiren başlıca hükümleri özetle şunlardır:

Madde 7: Müttefik kuvvetler güvenliklerinin tehdit edildiğini iddia ederek istedikleri bir noktayı işgal edebileceklerdir.

Madde 11: İran'ın kuzeybatı kesimindeki Türk kuvvetleri derhal savaş öncesi konumlarına döneceklerdir.

Madde 15: Osmanlı Hükümeti Batum ile Bakü'nün işgaline itiraz etmeyecektir.

Madde 20: Beşinci madde gereğince terhis edilecek Türk kıtalarına ait silahlar ve donatım, cephaneye ve taşıtların kullanım tarzı müttefik devletlerin verecekleri talimatla kullanılacak Osmanlı Devleti bu talimata uyacaktır.

Madde 22: Türk savaş esirleri itilaf devletleri nezdinde muhafaza edilecektir.¹⁸

30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi hükümlerine göre Türk Ordusu 1914'deki sınırların batısına çekilmek zorunda kaldı¹⁹. Azerbaycan ve bütün doğu Kafkas bölgesini boşaltan Türkler 4 Aralıkta Arpa-Çay üzerindeki 1877 sınır hattına geldiler, fakat Bakü'deki Tümgeneral Thomson'un itirazlarına rağmen Yakup Şevki Paşa Kars'ın tahliye edilmesi işini iki ay geciktirdi. Bu gecikme Kars'ta, Fahrettin Piroğlu başkanlığında geçici bir hükümetin

¹⁶ **Türk İstiklal Harbi, Doğu Cephesi (1919-1921)**, Genel Kurmay Başkanlığı Harp Tarihi, Ankara 1965, C.I. s. 91-92.

¹⁷ Belgenin tam metni için, Bkz. Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri**, C.I. Ankara 1953, s. 519-524.

¹⁸ M. Adil Özder, **Artvin ve Çevresi, 1828 1921 Savaşları**, Ankara 1971, s. 185-186.

¹⁹ Selami Kılıç, **Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, İstanbul 1998, s. 421, Türk ordusunun Kars, Ardahan ve Batum'u boşaltmalarının üzerine bu bölgeler Ermeniler ve Gürcüler tarafından yeniden işgal edilmiştir. Ancak Mustafa Kemal'in önderliğinde başlatılan İstiklal savaşı ile Türk ordusu doğuda büyük başarılar elde etmiştir. Sonuçta Batum ve çevresi hariç Ardahan ve Kars sancakları bütünüyle Anavatana tekrar kavuşmuştur. Sovyet-Rusya aslında bu yerlerin elden çıkmasını geçici olarak kabul etmiş olmalı ki ileride Türkiye'den isteklerde bulunacaktır. Nitekim Haziran 1946 yılında Türkiye'den arazi isteğinde bulunmuştur. Ancak Türk hükümetinin kararlı tutumu ile bu emeli gerçekleşmeyecektir.

kurulmasını sağladı. Temeli 1917 yılında Kars'ta kurulan İslam Komitesi'nin oluşturduğu milli teşkilatın kurulması için IX. Ordu Komutanı Y.Şevki Paşa ile Kars Mutasarrıfı Hilmi Bey ve Piroğlu Fahrettin Bey 5 Kasım 1918 yılında Kars ve çevresinde *Kars İslam Şurası* adında milli bir hükümet kurmuştur²⁰. Kars İslam Şurası ilk toplantısını 14 Kasım 1918'de yapmış olup bu kongrede Fahrettin Bey'in başkan olduğu geçici heyet ile Kepenkçi Emin Ağa başkanlığında *Milli İslam Şurası Merkez-i Umumi* adında yeni bir hükümet kurulmuştur. Kars sancağı ve kazaları ile Ahıska, Artvin, Batum sancak ve kazalarında merkezi Kars olmak üzere Milli İslam Şurasının şubeleri açılmıştır. İlk Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti özelliğini taşımakta olan Kars Milli İslam Şurası en büyük desteğini askeri ve mülkî amirler ile halktan almıştır. Wilson ilkelerinin 12. maddesinde yer alan haklar bu şuranın zeminini oluşturmuştur. Bu maddeye göre kurulan Kars Milli İslam Şurası, zaten meşru olan varlığının, İtilaf Devletleri tarafından da kabul edileceğini düşünmekteydi. Oysa gerçeğin tamamen farklı ve haklılığın ispat edilmesinde haklı olmanın yeterli olmadığı, sonraları anlaşılacaktır²¹. Şura, 30 Kasım 1918 tarihinde Kars'ta büyük bir kongre yapmaya karar vermiştir²². Yetmiş kişiden oluşan bu büyük kongrede Batum'dan Orduabad'a ve Ağrı Dağı'ndan Azgur'a kadar olan yerlerden Osmanlı ordusu çekilince yönetimi ve bölgenin korunmasını üstlenmek için Kars merkez olmak üzere *Milli Şura Hükümeti* kurulması kararlaştırılmıştır. Bu hükümet Batum, Ahıska, Ahilkelek ve Gümrü bölgelerine ek olarak Kars ilinde de icra salahiyetine sahipti. Bütün bu mahallerden seçilmiş olan hükümet sözcüleri Kars'ta toplanarak sonradan 12 üyelik bir milli konsey kurdular.

Hükümet Başkanlığına Cihangiroğlu İbrahim Bey, Başkan Yardımcılığına Kepenkçi Emin Ağa ve Umumi Kâtipliğe de Sami Bey'in seçilmiş olduğu Hükümet üyeleri 12 kişiden oluşmaktadır²³.

Milli komite Aras ve Arpaçay'ın doğusundaki bölgelerde Türk ve Tatarları destekleyerek, Ermenistan hükümet birliklerine karşı yaptıkları savunmayı destekleyici önlemler almıştır. Sonuçta Aras ve Arpaçay boyundaki Ermeni birlikleriyle Milli komite arasında çatışmalar başlamıştır. İngiliz ve Ermeni hükümeti yetkilileriyle yapılan sonuçsuz müzakerelerden sonra Kars'ta ikinci defa milli kongre toplanacaktır.17-18 Ocak 1919

²⁰ Gökdemir, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, s.65.; Fahrettin Erdoğan, *Türk Elleri Hatıralarım*, Ankara, 1998, s. 202-203.

²¹ Esin Dayı, *Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma*, Erzurum, 1997, s. 91.

²² Gökdemir, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, s. 65-66.

²³ Gökdemir, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, s. 69-70.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 3/7 Fall 2008

tarihinde Milli Komite Mondros Mütarekesiyle Türkler tarafından boşaltılan Azerbaycan hariç Batum ve Nahcivan arasındaki Türk ve Müslümanların yaşadığı bölgelerde tam yetkili olduğunu iddia ederek, Güney-Batı Kafkasya Geçici Hükümetini kurmuştur. Hükümet başkanlığına Cihangiroğlu İbrahim Bey getirilmiştir.²⁴

Hükümetin kurulduğu aynı gün kongrede 18 maddelik Anayasa kabul edilmiş olup ilk dört maddesi şunlardır:

1. *Hükümet Cenub-i Garbi Kafkas namnu taşıyacak.*
2. *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti hududunu, Batum' dan Nahcivan' a kadar çizmiş ve hududunun sulhun neticesine kadar muhafazasını bilfiil deruhte edilmiştir.*
3. *Hükümetin bayrağı üç renk (beyaz, yeşil ve kara dilimli gibi 3 ayrı taslaklı zemin üzerine) Türk devletinin ay yıldızı havi bayrağını kabul etmiştir.*
4. *Cenub-i Garbi Kafkas hudutları dahilinde resmi dil Türkçe, muamelat-ı resmiye ve gayr-i resmi tedrisat ve muhaberat Türkçe olacaktır.*²⁵

Kafkas Bölgesinde İngiliz otoriteleri bu hükümeti tanımayı reddedecektir. Mart ayı başlarında, General Kvinidze kumandasındaki Gürcü kuvvetler²⁶ önce Azhur'u sonra da Ahıska ve Ahılkelek'i işgal ettiler. Aynı anda bir İngiliz mümessiller heyeti Kars'a gönderildi 10 Nisanda İngiliz kıtaları parlamentoyu kuşattı ve hükümet büyüklerini tutuklayarak Batum'a ve oradan da Malta'ya gönderdiler.

1919 yılının mayıs ayında General Osebyan (Osebov) Erivan'daki Ermeni hükümeti adına Kars'ta kumandayı ele aldı. Türk topluluğu bu dönemde Ermeni askerlerinin elinden pek çok eza ve cefa çekmişlerdir. Ermeniler Kars ovasındaki Türk köylerine de pek çok kötülüklerle ulaştılar. Bunun üzerine Fahrettin Piroğlu, Kağızmanlı Ali Bey ve diğer Türk Büyükleri Erzurum'a sığındılar; Akbaba, Allahuekber Dağlarıyla Tavaşker ve Oltu'daki yurtlarını savunanlar Anadolu da gittikçe kuvvetlenen Mustafa Kemal yanlılarından yardım gördüler²⁷.

Batum'un Osmanlı Ordusu Tarafından Tahliyesi

²⁴ Fahrettin Erdoğan, *Türk Elleri Hatıralarım*, Ankara 1998, s202–203; Gökdemir, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, s. 90.

²⁵ Fahrettin Kırzioğlu, *Milli Mücadelede Kars*, C.I. İstanbul 1960, s. 21-32; Gökdemir, *Canub-i Garbi Kafkas...*, s. 92.

²⁶ Erdal İter, *Ardahan' ın Düşman İşgalinden Kurtuluşunun 52.Yıldönümü*, Türk Kültürü, S.123 , (Ocak 1973), s. 129.

²⁷ W.E.D. ALLEN PAUL MURATOFF, *Kafkas Harekatı (1825-1921) Türk Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi*, Ankara 1966, s. 463-464.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 3/7 Fall 2008

Mütareke imzalanmadan önce, Osmanlı hükümeti gelişmeleri önceden fark ettiği için bazı önlemler almış ve bu anlamda 28 Ekim 1918 tarihli şifreli bir telgrafla Batum mutasarrıflığına şu tebligat yapılmıştır:

Brest-Litovsk muahedesi itilaf hükümetlerince kabul edilmediğinden Batum ve havalisinin tahliyesine intac etmek lazımlarını size mahremane tebliğ ederim. Bir mühlet akabinde vuku bulacak bir tahliyenin neticesine kadar efkâr-ı umumiyenin münasib vechile idaresi lazımdır. Bu hale göre dersaadete heyet izamına bir lüzum yoktur²⁸.

7 Kasım 1918 tarihli bir yazı ile de Batum mutasarrıflığına bu konuda şu tebligat yapılmaktadır:

Nakliyat itibarile Batum şehrinin muvakkaten ve idaresine vaz-ı yed edilmeyerek işgali muhtemeldir. Vaz'iyet-i hukukiye itilaf hükümetlerince hasıl olacak itilafa muaffıktır. Bizim orada izhar edeceğimiz adalet ve kabiliyet-i idarenin memleketin akıbetine tesiri olacağından şüphe yoktur. Kaimimakamların ekseri derdest-i tayindir²⁹.

İngilizlerin Kafkasya ve Elviye-i Selâse ile ilgili düşünceleri, daha mütareke görüşmeleri yapılırken ortaya çıkmış, İngiliz Amirali Calthorpe, bütün Kafkasya'nın boşaltılmasını istemiştir. Buna karşılık Osmanlı Heyeti, Üç Sancak'ın durumunun bir anlaşma ile tespit edilmiş olduğunu ve bölge halkının bir referandumla Osmanlı Devleti'ne katılmayı kabul ettiklerini belirtmişlerdir. Zaten Osmanlı Devleti yukarıda bahsettiğimiz 21 Ekim 1918'de vermiş olduğu talimatla bölgenin boşaltılmasını kabul etmişti. İngilizler Elviye-i Selâse'yi kastederek, güya inceleme yapacaklar durumu uygun görülürse, Kafkasya halkının istekleri doğrultusunda, Osmanlı kuvvetlerinden bu bölgeyi boşaltmalarını isteyeceklerdi. Aslında halk, kendisi anavatanla birleşmeyi istemiş oldukları için problem yok demektir. Ancak İngilizlerin niyeti hiç de öyle değildi. Onlar bölgedeki Osmanlı'nın lehine olan durumu, kaba kuvvet gösterisinde bulunarak bozacaklarına inanıyorlardı. Gelişen olaylar bu düşünceyi açıkça ortaya çıkaracaktır. Nitekim İngilizler mütarekenin imzasından on gün geçmeden Osmanlı Hükümeti'nin Musul, İskenderun üzerindeki İtilaf Devletlerinin haksız istekleri karşısındaki gevşek tutumundan cesaret alarak, Çanakkale Boğazı açılır açılmaz Elviye-i Selâse'nin de hiçbir yerinde inceleme yapılmadan boşaltılmasını talep ettiler. 11 Kasım 1918 tarihindeki bu talep karşısında, Osmanlı Hükümeti hiç olmazsa ordunun bu kışı Elviye-i Selâse'de geçirmesini ileri sürmüş ise de bir

²⁸ BOA, DH/ŞFR, 92-283.

²⁹ BOA, DH/ŞFR, 93-111.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 3/7 Fall 2008

sonuç alınamamıştır. Durum, Elviye-i Selâse'de bulunan 9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'ya 23 Kasım 1918 tarihinde bildirilerek 1918 hududu gerisine çekilmesi emredilmiştir³⁰.

Batum'un İngiliz ve Gürcüler Tarafından İşgali

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra aradan çok geçmeden İngilizler 27 Kasım 1918 tarihinde Batum'a asker çıkararak, 17 Aralık 1918 tarihinde de resmen işgal etmişlerdir³¹. Bölgede İngiliz işgali 1920 yılının Temmuz ayı sonlarına kadar 2 yıldan fazla sürecektir. Daha sonra Temmuz 1920 yılında Batum Gürcü birlikleri tarafından işgal edilmiştir³².

İngilizlerin Batum'un işgali ile Türk Ordusu 1914 sınır gerisine çekilmişti. Türkiye bu durumu kesin barış yapılmıncaya kadar geçici görüyor ve Batum'un İngiliz kontrolüne geçmesine de hiç memnun gözüküyordu. Ayrıca İngilizlerin Batum'a sahip olması müttefiklerini de memnun etmemişti. İngilizler sadece kendi çıkarlarını düşünerek Batum ticaretini ele geçirmek istiyorlardı. İşgalden sonra İngilizler geçici bir yönetim kurarak bu yönetime Rus ve Ermeni memurlar ve jandarmalar tayin etmişlerdir. Ayrıca depolardaki silahları da Batum'da kurmuş oldukları Rus ve Ermeni milislerine dağıtmışlardır³³.

Türk Kuvvetlerinin bölgeden çekilmeleri ile Maveraya'daki Kafkasya'daki siyasi ve askeri durum kökünden değişmiştir. İngilizler bilhassa Taşnakçı Ermenileri himayeleri altına almışlardır. Batum şehrini Gürcülere bırakmakla birlikte, şehirde ve limanda İngiliz kuvvetleri ve donanması bulunmaktadır. Ermeniler, İngilizlerin desteği ile mümkün olduğu kadar çok arazi ele geçirmek düşüncesiyle hemen harekete geçtiler. Ancak karşılarında Kars'ta teşekkül eden hükümete bağlı Türk gönüllü kuvvetlerini bulacaklardır.

Gümrü çevresi ve Arpa çayı boyundan muntazam Türk kuvvetleri çekilirken, yerli Müslüman-Türk halkından milisler teşekkül etmiş ve bunlara Türk subayları tarafından çokça silah bırakılmıştı. Kars'taki *Milli Meclis* bu milisleri hemen harekete geçirmiş ve Ermenilere karşı koymuştur. Server Bey ve Dikanlı Hafız Bey kumandasındaki 500 kişilik bir milis kuvvetleri, Ahıska ve Ahılkelek'i Halit Bey'den teslim almıştır. Bu milisler Gürcüleri 1828 sınırına kadar çekilmeğe zorlamışlardır. Gürcü ve Ermenilere karşı mücadele Kağızman, Kars, Oltu ovası ve Aşağı Çoruh halkı tarafından da desteklenmiştir.

³⁰ Gökdemir, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, s. 33.

³¹ Özder, *Artvin ve Çevresi*, s. 186.

³² *Meydan-Larousse*, "Batum" Maddesi, C.III. s. 29.

³³ Esin Dayı, *Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma*, s. 170.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Her tarafta gönüllülerden birlikler meydana gelmişti. Kısa bir zaman içinde Kars'taki hükümetin emrinde 8 bin kişilik bir askeri kuvvet toplanmıştır. Bu ağır şartlar ve buhranlı anlarda bu kadar bir kuvvet oluşturulması, Türk halkının kendi varlığını koruma yolundaki azminin bir göstergesi ve sanki *Milli Mücadele'nin* bir müjdecisi idi³⁴.

16 Mart 1921 Moskova Antlaşması ve Batum

25 Ocak tarihinde Elviye-i Selâse Osmanlı askerleri tarafından tamamen terk edildi. Osmanlının askerlerinin Kars, Sarıkamış, Ardahan ve Kağızman bölgelerinden çekilmeleri üzerine çoğunluğu oluşturan Müslümanlar Kars'ta bir milli şura oluşturmuşlardı³⁵. Daha sonra bu şura 17–18 Ocak 1919 tarihli kongre ile adını *Cenub-ı Garbi Kafkas Hükümet-i Muvakkata-i Milliyesi* olarak değiştirmiştir³⁶. Bu hükümet 12 Nisan 1919 tarihine kadar ayakta kalacak, İngilizler tarafından dağıtılarak üyeleri Malta'ya sürülecektir³⁷.

Atatürk'ün kurmuş olduğu T.B.M.M. döneminde, bölgenin kurtarılması için harekete geçilmiştir. 20 Eylül 1920 tarihinde harekât izni verilerek, 30 Ekim 1920 tarihinde Kazım Karabekir Paşa Kars'a girmiştir. Ardından 3 Aralık 1920 Gümrü Antlaşması ile Ermeniler Doğu Anadolu'daki isteklerinden tamamen vazgeçtiklerini resmen kabul etmişlerdir. Gümrü Antlaşması Türkiye Büyük Millet Meclisinin yapmış olduğu ilk antlaşmadır. Misak-ı milli'nin Kafkasya sınırı için öngördüğü 1879 öncesi Kafkasya sınırına ulaşılmıştır. Bu sınır ertesini yıl Sovyetler Birliği ile Moskova'da ve federe bir Sovyet Cumhuriyeti durumuna gelen Ermenistan ile Kars'ta imzalanacak antlaşmalara da temel olacaktır. Üstelik Kazım Karabekir komutasındaki Türk ordusunun Gürcistan doğultusunda ilerlemesi ile Ardahan, Artvin ve Batum'un da ele geçirilmesinden sonra Gürcistan kesimindeki sınırda Moskova ve Kars Antlaşmaları ile yeni Türkiye'nin doğudaki hedeflerine ulaşılmış olacaktır. Gümrü Antlaşması ile Ermeni sorunu Türkiye'nin haklarını karşılayacak biçimde kesin çözüme bağlanmıştır. Antlaşmanın bir diğer önemi de yeni Türk devletine doğuda rahat nefes aldırılmış ve askeri kuvvetlerini diğer cephelerde kullanabilmesine imkân vermiştir³⁸. Türk ordusu 16

³⁴ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 587,588.

³⁵ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, İstanbul 1988, s. 284.

³⁶ Gökdemir, **Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti**, s. 90.

³⁷ Mahir Aydın, "Elviye-i Selâse", TDV.İsl.Ansk. C.XI. İstanbul 1995, s. 686.

³⁸ İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, C.I.(1920-1945), Ankara 1989, s. 19, Gümrü antlaşmasında görüşmeler yapmak için görevlendirilen yetkili temsilcileri şunlardır: Türkiye hükümeti adına, Doğu Cephesi Komutanı Ferik Kazım Karabekir Paşa, Erzurum Valisi Hamid Bey, Erzurum Milletvekili Süleyman Necati Bey; Ermenistan Cumhuriyeti adına, Eski Başbakan Mösyö Aleksandr Hatisiyan, eski Maliye Bakanı Mösyö Avram Gülhandaniyan, İçişleri Bakanı Yardımcısı Mösyö

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 3/7 Fall 2008

Mart 1921³⁹ günü Batum'a girmiş, fakat aynı gün T.B.M.M. Hükümeti ve Sovyet-Rusya ile yapılan Moskova Antlaşması gereği bölgeden geri çekilmiştir. Rusya'da 1917 Devriminden sonra Güney Kafkasya'da Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan Cumhuriyetleri kurulmuştu. İngilizler bu durumu Batum'a asker çıkararak desteklemişti. Böylece, Türkiye'nin Rusya'daki Bolşevik yönetimi ile Kafkasya üzerinden bağlantısı kesilecek idi. Öte yandan 1919-1920 yıllarında Mustafa Kemal Moskova ile dayanışma, askeri ve maddi yardımlaşma amacındaydı. Bolşevik Rusya ise Mustafa Kemal'in Anadolu'daki etkinliğini ve siyasi geleceğini bir süre gözlemci olarak izlemek bir yandan da Güney Kafkas ülkelerine Bolşevik yönetimini kabul ettirip, kendisine bağlamak düşüncesinde ve aynı zamanda Türk-Sovyet sınırını kendi lehine çözmek arzusundadır. Her iki tarafın da kendi ulusal çıkarları doğrultusunda çalışmalar yapılarak 16 Mart 1921 tarihinde Moskova antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmayı Türkiye adına T.B.M.M. Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal, Sovyet-Rusya adına ise Dışişleri Komiseri Çiçerin imzalamıştır⁴⁰.

Milli mücadele yıllarında oldukça önemli olan ve Türk-Rus dostluğunu da kuran bu anlaşma ile Sovyet Rusya yeni Türk devletinin tanımadığı uluslararası hiçbir antlaşmayı tanımamayı ve 28 Ocak 1920 tarihli İstanbul'da Meclis-i Mebusan tarafından düzenlenen bütün devletlere tebliğ edilen *Misak-ı Milli'nin* çizdiği sınırları kabul etmekteydi. Moskova anlaşması 2. maddesi ile Ardahan ve Kars sancaklarını Türkiye'ye bırakıyor, Batum sancağına ait olan arazi ile Batum liman ve şehrini Gürcistan'a veriyordu. Antlaşmanın 7.maddesi ile kapitülasyonların kaldırılması da Rusya tarafından kabul edilmiştir. Moskova antlaşması 13 Ekim 1921 tarihinde T.B.M.M. hükümeti ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sosyalist Şuralar Hükümetleri arasında Rusya Sosyalist Federatif Şuralar Hükümetinin katılımıyla Kars'ta imza edilen anlaşma ile ve 2 Ocak 1922 tarihli Türkiye-Ukrayna antlaşması ile tamamlanmış ve ikmal edilmiştir⁴¹.

İsteban Gorganiyan. Bu anlaşma 2 aralık 1920 tarihinde Gümrü'de düzenlenmiştir. Anlaşmazlık çıkınca Türkçe metine bakılarak çözümlenmesine karar verilmiştir.

³⁹ **Türkiye-Rusya Muahednamesi**, Düstur, 3.Tertip, C.2. s. 102.

⁴⁰ Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları**, s. 28. Bu antlaşma maddelerini Türkiye ve Rusya adına hazırlayan ve imzalayan kurul şu kişilerden oluşmaktadır: Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti adına, Ekonomi Bakanı ve Kastamonu Milletvekili Yusuf Kemal Bey, Milli Eğitim Bakanı ve Sinop Milletvekili Doktor Rıza Nur Bey, Ankara Milletvekili Ali Fuat Paşa. Rusya Sovyetleri Sosyalist Federal Cumhuriyeti Hükümeti Adına: Dışişleri Halk Komiseri ve Rusya Merkez Yönetim Komitesi Üyesi Jori Çiçerin (Georges Tchitcherine) ve Rusya Merkez Yönetim komitesi üyelerinden Celal Korkmazof (Djelal Korkmassoff).

⁴¹ Ali Türkgeldi, **Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Ankara 1948, s. 135.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 3/7 Fall 2008

13 Ekim 1921 Kars Antlaşması ve Batum

Yeni Türk-Sovyet hududu iki anlaşma ile tespit edilmiş oluyordu. Bunlardan biri 16 Mart 1921'de imzalanan *Moskova Muahedesi*, diğeri ise 13 Ekim 1921'de imzalanan *Kars Muahedesi*⁴² idi. Ruslar, Kars, Ardahan ve Artvin'in Türkiye'ye iadesini kabul ettiler. Batum'un muhtar bir eyalet ve serbest bir liman olması üzerinde anlaşmaya varıldı. Sovyetler sonradan Gürcistan Sovyet Cumhuriyeti bünyesinde Acaristan Muhtar Sovyet-Sosyalist Cumhuriyetini kurarak, Batum bölgesinde meskûn bulunan halkın büyük çoğunluğunun arz ettiği özel durumu da dikkate almışlardır. Bu bölgede 1877'ye nazaran, Türklerin aleyhinde olan hudut, Batum'un güneyine birkaç mil ötedeki, Karadeniz üzerindeki Sarp köyünden başlayıp Maradid kasabasının yakınındaki Çoruh'u aşarak doğuya gitmektedir. Hudut çizgisi, daha sonra, Rusların eski Artvin ve Ardahan'dan Arpa-Çay'a kadar uzanan çevrenin kuzey hududunu takip eder. Hududun güney-doğu kesimi boyunca Türkler Batum'u kaybetmelerine karşılık 1828'den beri Rus Hâkimiyeti altında bulunan Tuzluca ve Iğdır bölgelerinde, bazı kazançlar sağladılar⁴³.

16 Mart 1921 Moskova dostluk antlaşmasının 3.maddesine göre Türkiye'nin Azerbaycan ve Ermenistan ile olan hududunun ortak bir komisyon tarafından görüşüleceği kabul edilmiştir. 16. maddesine göre de bu antlaşmanın en kısa zamanda Kars ta onaylanması isteniyordu⁴⁴. Moskova antlaşması Türkiye ve Sovyetlerin en bunalımlı döneminde yapılmış ve oldukça yararlı olmasına karşın bu anlaşma ile tüm sorunlar çözümlenememiştir. Bazı sorunlar ve endişeler varlığını korumuştur. Gümrü konusu bu endişeleri açığa çıkaracaktır. Sovyetlerin kızıl ordusu Taşnak Ermenilerinin ayaklanmasını bastırarak Ermenileri Sovyetleştirmek istemektedir. Ancak Gümrü sancağının Türk kuvvetlerinin eli altında olması Sovyet emellerini engelliyordu. Kızıl ordu komutanı A. I. Hekker, Kazım Karabekir'den Gümrü'nün boşlatılmasını istemiştir. Aksi takdirde Gümrü'ye asker çıkaracağını ve gelişmelerden sorumlu olmayacağını söylemektedir⁴⁵. Böylece Moskova antlaşmasından daha bir yıl geçmeden bunalımlı bir döneme girilmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti yeni bir cephe açılmasını istemediği için Gümrü bölgesini boşaltmıştır. Sovyetler Birliği ile ilişkilerini bir an önce açıklığa kavuşturmak istiyordu bu yüzden antlaşmanın önce Sovyetler Birliği ile yapılmasını daha sonra Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan ile kendilerini ilgilendiren maddelerin onlarla yapılacak

⁴² Düstur, 3. Tertip, C.II. s. 24.

⁴³ W.E.D. Allen, *Kafkas Harekati*., s. 464.

⁴⁴ Esin Dayı, *Elviye-i Selâse' de Milli Teşkilatlanma*, s. 285.

⁴⁵ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 892.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

bir toplantıda belirlenmesini istedi. Sovyetler bunu kabul etmiş böylece 26 Eylül–13 Ekim 1921 tarihleri arasında Kars'ta bir konferans düzenlenmiştir. Kars antlaşması gerek Türkiye'nin sınırları gerekse ilkeleri açısından Moskova antlaşmasının bir benzeridir. Bununla birlikte Kars antlaşmasının en önemli yönü Türk sınırı ve ilkeleri Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan milletleri adına da kabul edilmiştir. Kars antlaşması Moskova antlaşmasında yer alan Türk ve Kafkas hükümetleri ile ilgili maddelerin görüşülerek kabul edildiğini gösteren bir antlaşmadır⁴⁶. Antlaşmanın 4.maddesine göre Türkiye'nin kuzey doğu sınırı Sarp köyünden başlayarak Kars ve Ardahan'ı içine almaktadır. 6.madde ile de Batum limanı ve şehri Gürcistan'a terk edilmiştir. Ancak bu durum bazı şartlara bağlanmıştır. 1. Bu maddede belirtilen yerlerin halkı istediği idare usulünü uygulamaya imkân veren geniş bir muhtariyetten yararlanacaklardır. 2.Türkiye Batum limanı aracılığı ile gerçekleştirilecek ithalata ve ihracatın her türlü mal ve bütün eşyalar için engelsiz ve vergisiz serbest geçit ve Batum limanından özel ve ücretsiz yaralanma hakkı sağlanacaktır. Bu işleri yürütecek bir komisyon oluşturulacaktır⁴⁷.

Kars antlaşması istiklal savaşımızda Doğu cephemizin güvenliğinin sağlanmasında önemli bir son aşamadır. Doğu sınırlarımız bu anlaşma ile Sovyetleştirilmiş Kafkas Cumhuriyetleri (Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan) tarafından da tasdik edilmiştir. Sonuç olarak uzun yıllar milli meselemiz olan Elviye-i Selâse Misak-ı Milli ilkeleri çerçevesinde Batum hariç olarak anavatana katılmıştır.

SONUÇ

Osmanlı Dönemi'nde Elviye-i Selase denilen Kars, Ardahan ve Batum Sancakları 1877–1878 Türk-Rus Savaşı sonrası savaş tazminatı olarak Berlin Antlaşması ile Osmanlı yönetiminden çıkmış, Rus işgali altına girmişti. Rus işgali altında 40 yıl kalan Batum, Kars ve Ardahan sancakları ile birlikte I. Dünya Savaşı sonlarında kurtulma

⁴⁶ İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, s. 41–42. Kars antlaşmasında kararları almakla yetkili kurul şu kişilerden oluşmaktadır. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Adına: Büyük Millet Meclisinde Edirne Milletvekili ve Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa, Büyük Millet Meclisinde Nurdur Milletvekili ve Bayındırlık Bakanlığı eski Müsteşarı Muhtar ve Türkiye'nin Azerbaycan Temsilcisi Memduh Şevket Bey, Ermenistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti Adına: Dışişleri Komiseri İskinaz Maradya ve İçişleri Komiseri Boğuz Makisyen, Azerbaycan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti adına: Devlet Denetimi Halk Komiseri Behbut Şah Tahtineski, Gürcistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti adına: Dışişleri ve Maliye Komiseri Şalva İlyava ve Dışişleri ve Maliye Komiseri Aleksandr Sivanidze, Rusya Sovyetleri Sosyalist Federal Cumhuriyeti Adına: Letonya'daki Temsilcisi Jak Hlaski'yi yetkili temsilciler atamışlardır.

⁴⁷ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 971.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 3/7 Fall 2008

şansını elde edecektir. Rusya Şubat ve Ekim 1917 ihtilallerinin ardından savaştan çekilmek zorunda kalmıştır. 3 Mart 1918' de imzalanan Brest-Litovsk barış antlaşması ile Rusya savaştan çekilirken Elviye-i Selase'yi de boşaltmaya razı olmuştu. Muahedenin IV. maddesinde, Rus askerlerinin bu üç sancaktan *hemen çekilip gitmeleri gerektiği* yazılı iken, bunun zamanı kati olarak tespit edilmemişti. Zaten, Rus kıtaları daha Brest-Litovsk barışı imzalanmadan önce Doğu-Anadolu'dan, Kars ve Ardahan bölgelerinden çekilip gitmeye başlamışlardı. Fakat onların yerine, Ruslar tarafından teşkilatlandırılan ve silahlandırılan Ermeni ve Gürcü birlikleri konmuştu.

Yapılan halkoylaması sonucunda Elviye-i Selase'nin Türkiye'ye ilhakına karar verilmiştir. Brest-Litovsk Antlaşmasının 4. maddesinde tespit edilen hükümler, bu suretle yerine getirilmiş, Ardahan, Kars ve Batum sancakları Türkiye'ye katılmıştır.

Osmanlı Hükümeti savaştan sonra büyük tahribata uğrayan bu yerlerde hayatın normale dönmesi için gereken tedbirler almış, bölgeye en yetenekli memurlar gönderilmiştir.

Batum'un durumu ayrıca önemliydi. Tiflis ve Bakü'ye demiryolu ile bağlandığı gibi, Bakü petrolünün buraya boru hattı ile akıtılması itibariyle ayrıca önem kazanmıştı. Gürcistan'ın ekonomik hayatı açısından da Batum büyük önem arz etmekteydi. Şehrin çevresinde, birçoğu Müslüman olmak üzere kalabalık Gürcü ahali mevcuttu. Diğer yandan Moskova hükümeti, Batum'u *Rusya'nın ayrılmaz bir parçası* olarak görmekte ve bu nedenle ilk fırsatta Batum'u yeniden elde etmek isteyecektir. Nitekim Sovyet hükümeti 20 Eylül 1918 tarihli notasında burada yapılan halk oylamasını tanımadığını ve yenilenmesini istemiştir. Sonuçta Sovyet Rusya bu isteğine kavuşacaktır. Ankara hükümeti ile yapılan Barış müzakerelerinde Batum meselesi önemli bir pazarlık konusu olacak ve Batum Sovyet-Rusya'ya bırakılacaktır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 3/7 Fall 2008

KAYNAKLAR

- ALLEN, W.E.D.-MURATOFF, Paul; **Kafkas Harekatı, Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi (1828-1921)**, Ankara 1996..
- AYDIN Mahir, **Elviye-i Selase**, TDV. İsl.Ansk.C.XI. İstanbul
- BADDLEY, John F., **Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil**, İstanbul 1939.
- Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi Evrakı** (BOA, DH/ŞFR)
- DAYI, Esin, **Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma**, Erzurum 1997.
- Düstur, 3. Tertip, C.II
- ERDOĞAN, Fahrettin, **Türk Ellerde Hatıralarım**, Ankara 1998.
- ERİM, Nihat, **Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri**, C.I. Ankara 1953.
- GÖKÇE, Cemal, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti**, İstanbul 1979.
- GÖKDEMİR, Ahmet Ender, **Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti**, Ankara 1989.
- İLTER, Erdal, **Ardahan'ın Düşman İşgalinden Kurtuluşunun 52.Yıldönümü**, Türk Kültürü, S.123, (Ocak 1973), s.129.
- İslam Ansiklopedisi, Cilt, VI.
- KARABEKİR, Kazım, **İstiklal Harbimiz**, İstanbul1988.
- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C.VIII. Ankara 1983.
- KILIÇ, Selami, **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, İstanbul 1998.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, **Osmanlılar'ın Kafkas Elleri Fethi (1541-1590)**, Ankara 1976.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, **Milli Mücadelede Kars**, C.I. İstanbul 1960.
- KURAT, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Ankara 1970.
- KURAT, Akdes Nimet, **Üç Sancak, Kars, Batum, Ardahan**, Türk Yurdu Dergisi, 60.yıl, VII/345, Ankara 1970
- Meydan-Larousse**, "Batum" Maddesi, C.III
- ÖZDER, M. Adil, **Anavatanın Gözbebeği; Türk-Çoruh'ta Kurtuluş ve Anavatana Kavuşma Anlamı**, Ordu 1948.
- ÖZDER, M. Adil, **Artvin ve Çevresi (1828-1921) Savaşları**, Ankara1971.
- SOYSAL, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, C.I. 1920-1945 , Ankara 1989.
- ŞAHİN, Enis, **Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1996.
- TAVKUL, Ufuk, "Tarihi ve Etnik Yapısıyla Kafkasya", **Yeni Türkiye**, S.16, (Temmuz-Ağustos 1997), s.1895.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

TÜRGELDİ, Âlî, **Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**,
Ankara 1948.

Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi (1919–1921) Genel Kurmay
Başkanlığı Harp Tarihi, Seri No:1, C.I. Ankara 1965.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; **Osmanlı Tarihi**, C.III/2, Ankara
1977.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 3/7 Fall 2008